

vormt, vanwaar dan die wanverhouding tussen de negentiende en de twintigste eeuw? Van de 67 tot nu toe verschenen deeltjes gaan er slechts acht over volledig negentiende-eeuwse architecten. De Stichting BONAS wil ons toch hopelijk niet wijsmaken dat de twintigste eeuw belangrijker is dan de negentiende, die de bakermat, de *Gründerzeit* van onze moderne instituties, ideeën en begrippen is. Dat de redactie en de raad van advies van de Stichting BONAS de negentiende eeuw niet echt in het vizier hebben, blijkt wel uit de BONAS-website, waarop klinkende namen als Berlage, Dudok, Van Eesteren, Brinkman & Van der Vlugt en Piet Blom niet ontbreken, maar waar niet één klinkende negentiende-eeuwse naam wordt genoemd, uitgezonderd Zocher, die echter als architect van parken wordt opgevoerd. Dat er meer materiaal over de twintigste eeuw voorhanden is en meer onderzoekers zich daarmee bezighouden, zou geen excuus mogen zijn. Van veel belangrijke negentiende-eeuwse architecten wachten we op inventarisatie van hun werk: Th. Romein, Cornelis Outshoorn, Herman Jan van den Brink, L.H. Ebersson,

Isaac Warnsinck, Abraham Nicolaas Godefroy, W.J.J. Offenberg, Arnoldus van Veggel, Nicolaas Kamperdijk, Eugen Gugel, Constantijn Muysken, Ferdinand Jacob Nieuwenhuis, Alfred Tepe, Jacob Frederik Klinkhamer, Jacobus van Lokhorst, Cornelis Peters, om een aantal van de belangrijkste te noemen. Natuurlijk verdient iemand als Outshoorn een uitgebreidere monografie dan een BONAS-deel – hetzelfde geldt voor I. Goschalk en W.N. Rose – maar in zijn geval zal dat een behoorlijke opgave worden, aangezien hij geen archief van betekenis heeft nagelaten. Juist om die reden kan een BONAS-boek dan dienen als vangnet en naslagwerk, dat houvast biedt voor verder onderzoek. BONAS noemt zich een kennisportaal en een kennisinstituut. Van zo'n gewichtig instituut, gespecialiseerd in architectenoeuvres, mag je meer sturing verwachten. En het zou zeker niet mee moeten gaan in de trend om de betekenis van de twintigste-eeuwse architectuur te overschatten en die van de negentiende eeuw te onderschatten.

WILFRED VAN LEEUWEN

CATJA EDENS E.A. (RED.)

VROUWEN IN ARCHITECTUUR

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2023, 208 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789462087620 (Engelse editie ISBN 9789462087637), € 39,95

Vorig jaar verscheen *Vrouwen in architectuur*, de eerste aflevering van de nieuwe reeks *Documents and Histories*, die naio10 uitgevers zowel in het Nederlands als in het Engels uitbrengt. De reekstitel verwijst naar de uitspraak 'no documents no histories' van historica Mary Ritter Beard: wat niet is gedocumenteerd en waarover men niet schrijft, verdwijnt in de plooiën van de geschiedenis. Daarmee is de reeks met een duidelijke ambitie in het leven geroepen. Ze wil de rol die vrouwen altijd hebben gespeeld in de architectuur, maar die structureel onderbelicht is gebleven, voor het voetlicht plaatsen door vergeten vrouwelijke ontwerpers een gezicht te geven, maar ook door andere waarden in het vak als uitgangspunt te nemen en door mechanismes bloot te leggen die vrouwen en hun impact op architec-

tuur en stedenbouw onzichtbaar hebben gemaakt.

Dit boek past in een groeiend bewustzijn van ongelijkheden in de architectuur en aanverwante ontwerpdisciplines, zoals stedenbouw. De ruimtelijke neerslag van sociale ongelijkheid was al langer een thema onder stedenbouwkundigen en sociologen, maar de wereldwijde gezondheids crisis ten gevolge van Covid-19, de MeToo-beweging en Black Lives Matter brachten het in het centrum van het maatschappelijk debat. Een deel van de architectuurgemeenschap slaagde er tijdens deze crisisjaren in om een langer bestaand besef van ongelijkwaardigheid en van structurele uitsluiting hoog op het agenda te plaatsen in het professionele discours. Deze beweging had en heeft een sterk effect op de feministische architectuurtheorie en

-kritiek. Die bestond uiteraard al decennia – denk bijvoorbeeld aan Matrix, de Londense feministische architectenpraktijk uit de jaren 1980 – maar kreeg nieuwe wind in de zeilen. Het leidde tot een aanzienlijke vermeerdering van themanummers van internationale vakbladen en tentoonstellingen in architectuurmuzea over vrouwelijke ontwerpers. De invulling van auteurschap – vaak toegeschreven aan witte mannelijke individuen en niet aan een team van ontwerpers – werd kritisch bevraagd, podcasts als Respons kaartten het competitieve waardensysteem in onderwijs en professie aan en in netwerken als het Vlaamse Platform voor Architectuur & Feminisme wisselden vrouwen ervaringen uit.

Er is kortom sprake van een paradigmashift in het architectuurdiscours, die emancipatorisch is voor vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen in deze professie. De aanstelling van Lesley Lokko – een vrouwelijke architect met *roots* in Schotland en Ghana – als curator voor de Internationale Architectuurbiënnale van Venetië in 2023 past in deze heropleving van feministische architectuurkritiek. Zij gaf collectieve ontwerppraktijken een centraal podium in de internationale hoogmis van de architectuurcultuur, en hanteerde daarbij een veel ruimere geografische blik dan die op het Westen, die doorgaans domineert in Venetië.

De reeks *Documents and Histories* past in deze internationale tendens. De eerste aflevering hanteert een brede definitie van architectuur en van het beroep architect. Ook werkwijzen en kennisdeling van ruimtemakers in de brede zin komen aan bod. Het levert een grote rijkdom op aan nieuwe namen, benaderingen en bronnen van vrouwelijke bijdragen aan architectuur en stedenbouw. Het boek heeft een grote academische waarde, die niet strijdig is met de activistische uitgangspositie. Samenvattend zie ik in *Vrouwen in architectuur* drie strategieën om vrouwen de aandacht te geven die hun toekomst. In de eerste plaats zijn er hoofdstukken die de canon verbreden. Ze doen dat met biografische teksten, veelal monografisch opgezet, van minder bekende vrouwelijke architecten. Ten tweede zijn er hoofdstukken die op zoek gaan naar andere methodieken en waardenkaders om de rol en betekenis van vrouwen in architectuur te beschouwen. In wezen zijn deze teksten een meer fundamentele bevraging van hoe we kijken naar het vak: de taal waarmee we spreken over ruimte en de bronnen die we hanteren voor historisch onderzoek zijn daarin cruciale schakels. Ten derde tracht de bundel ook in de vormgeving de klassieke architectuurpublicatie uit te dagen en de horizon te verbreden.

Zoals gezegd kreeg een aantal vrouwen een biografisch artikel. Ellen van Kessel geeft een korte maar informatieve beschrijving van het leven en werk van Hermance Elisabeth Manon Peyrot, die na een opleiding tot ingenieur in de Verenigde Staten van 1953 tot

1983 als architect bij Publieke Werken Amsterdam een interessant oeuvre van uiteenlopende publieke gebouwen tot stand bracht. Op soortgelijke wijze richt Erica Smeets-Klokgieters de lens op Riné Boérée, van midden jaren dertig tot midden jaren zestig bouwkundig ingenieur bij de Genie, en een gewaardeerd betonspecialist bij complexe naoorlogse bouwwerken. María Novas Ferradás schreef een artikel over Guus Schreuder-Gratama (1897-1978), een weinig bekende architect die haar werk in de luwte maakte en zich – net als veel anderen uit de eerste generatie vrouwelijke architecten – toedeed op het vormgeven van het huiselijke domein.

Andere ontwerpers kregen een uitgebreider en meer beschouwend artikel, dat ruimere vraagstukken met betrekking tot de positie van de vrouw in het vak adresseert. Linda Vlassenrood laat treffend zien dat de naoorlogse stedenbouw in Amsterdam niet kan worden begrepen zonder de invloed en ontwerpen van Jakoba Helena Mulder. Florencia Fernández Cardoso, Fátima Pombo en Hilde Heynen schrijven over de internationaal opererende Elisabeth de Lestrieux, en Erica Smeets-Klokgieters geeft in een tweede bijdrage een boeiende analyse van de hybride wijze waarop de eerste vrouwen het vak architectuur betraden. Carolina Quiroga wijst aan de hand van het werk van Wilhemina Jansen en Ada Kuiper-Struyk van de Rotterdamse Vrouwen Advies Commissie op het belang van maatschappelijk organisaties en publieke instituties die adviseerden op het vlak van stedenbouw en architectuur, en de bepalende positie van vrouwen daarin. Al te lang is de aandacht in de architectuurgeschiedenis gericht geweest op het individuele ontwerpende genie, terwijl de professie niet kan worden begrepen zonder de actoren die actief bemiddelden tussen politici, opdrachtgevers, ontwerpers en ontwikkelaars. Dikwijls was hun werk onmisbaar om de opdracht heel precies te formuleren en daarbij het publiek belang voor ogen te houden.

Deze stukken dragen op heel directe wijze bij tot een verbreding van het perspectief waarmee de canon wordt opgebouwd. Vrouwen op een gelijke manier als hun mannelijke collega's bespreken creëert rolmodellen. Keer op keer blijkt gebrek daaraan een van de redenen waarom jonge vrouwelijke architecten uit het ontwerpvak stappen. Ondanks hun belang hebben die monografische teksten iets dubbelzinnigs. Juist het genre van de monografie heeft er (onterecht) voor gezorgd dat gebouwen veelal aan een enkele mannelijke ontwerper zijn toegeschreven. In haar essay pleit Catja Edens terecht voor een kritische herijking en een verbreding van het begrip auteurschap, waarbij de bijdragen van vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen als volwaardig worden erkend.

Om die verbreding van het auteurschap te realiseren, zijn andere bronnen nodig. Twee essays gaan hier expliciet op in. Wanneer we structureel verandering

willen brengen in de historiografie – en dus ook de canonisering – moeten we onze archiefbenadering verbreden. Lidewij Tummers en María Novas Ferradás schrijven in dat kader over hun project ‘Cherchez la femme’. Zij belichten pionierswerk en delen heel genereus de ontwikkelde methodiek met de lezer. Daarbij aansluitend pleit Setareh Noorani voor vernetwerkte architectuurarchieven en kaart ze de poortwachtersfunctie en -effecten van geïnstitutionaliseerde archieven aan. Ze onderbouwt haar kritiek met fundamentele vragen over wie als ruimtelijke actor wordt beschouwd. Noorani analyseert de genderimplicaties van de neoliberale benadering van architectuur als object, waardoor architectuur als een gemeenschappelijk project waaraan velen bijdragen onzichtbaar wordt.

Om anders te kijken naar wie de ruimte maakt, is ook een ander vocabulaire nodig. De Nederlandse vertaling en handzame toelichtingen van nieuwe Engelse terminologie door Indira van 't Klooster wijdt lezers in de eerste beginselen van feministische theorie in. De bijdrage van Rixt Hoekstra over feministische kritiek op de gebouwde omgeving toont dat de basis hiervan twee generaties terug werd gelegd. Terwijl Hoekstra op zoek gaat naar wortels, is de tekst van Lara Schrijver prospectief. Aan de hand van de theorie van bell hooks (pseudoniem van Gloria Jean Watkins) analyseert ze hoe rivaliteit, competitie en dominantie geldend zijn in de architectuursector en zo een patriarchaal systeem in stand houden. Ze levert een overtuigend pleidooi voor een omkering van waarden en het omarmen van ruimhartigheid.

Deze eerste aflevering van *Documents and Histories*

geeft een panoramisch beeld van wat ‘vrouwen in architectuur’ in Nederland zou kunnen behelzen en laat zien dat het potentieel bijzonder groot is. Die breedte werkt goed als stevige inleiding op dit thema, maar heeft ook een keerzijde. Door de veelheid mist het boek soms focus. Ik denk daarom dat volgende afleveringen baat zouden hebben bij een duidelijkere thematische of methodologische afbakening.

Vrouwen in architectuur tracht ook in vormgeving en schrijfstijl conventies uit te dagen. Zo onderstreept de typografie vrouwelijke auteurs en ontwerpers door hun namen op te laten lichten in de tekst. Voor deze nadruk op hun sekse is wat te zeggen, maar uiteindelijk zal meerstemmigheid de enige weg zijn om het vak meer inclusief te maken. Een andere keuze is om de biografieën van de – overigens uitsluitend vrouwelijke – auteurs nadrukkelijk vooraan in het boek te plaatsen. Daarmee draagt het boek ook bij aan de verbreding van het huidige veld van architectuurcritici en -historici. Die auteurs vertrekken bovendien soms vanuit hun eigen ervaring en verweven die met meer algemene beschouwingen die zijn onderbouwd met gedegen literatuur- en bronnenonderzoek. Deze persoonlijke betrokkenheid maakt *Vrouwen in architectuur* tot een tijdsdocument dat de sinds de jaren 2020 verbrede blik en verhoogde gevoeligheid voor de discriminerende mechanismes onder de aandacht brengt. Het boek doet dat door de processen van uitsluiting academisch te onderzoeken én door voorstellen te formuleren voor een meer inclusieve architectuurpraktijk.

SOFIE DE CAIGNY

WILLEMIEKE OTTENS

STANDHOUDEN. ADELLIJK LANDGOEDBEHEER IN NEDERLAND DE TWINTIGSTE-EEUWSE GESCHIEDENIS VAN LEUVENUM EN DE BANNINK

Gorredijk (Noordboek), 2022, 472 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 9789056159160, € 49,90

De landgoederen Leuvenum op de Noordwest-Veluwe en De Bannink in Salland waren tot het begin van deze eeuw in bezit van de adellijke familie Sandberg. Over de geschiedenis hiervan verscheen het boek *Standhouden. Adellijk landgoedbeheer in Nederland*, de handels-

editie van het proefschrift waarop Willemieke Ottens in 2022 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde. De auteur kreeg van de Stichting Sandberg van Leuvenum toegang tot het huisarchief en kon zo vele details over met name de twintigste-eeuwse geschie-